

отначало господствуваха Ст. Михайловски (сатири, басни, епиграми), П. П. Славейков (стихотворения и поеми). След това изгряха звездите на К. Христов и П. К. Яворов.

Проблемът „Мисъл“ и белетристиката през 90-те години на миналия век има две основни страни. Първата е — какви белетристични произведения са печатани на страниците на списанието през посоченото десетилетие и втората — какви въпроси, свързани с развитието на нашата белетристика от тези години, са поставяни и разглеждани в „Мисъл“. Първите годишнини на списанието са свързани с разцвета на критическия реализъм в нашата литература. Деведесетте години на миналия век са едни от най-плодотворните за литературата ни както по многообразието на талантите, така и по богатството на художествените постижения. По-внушителни са завоеванията в областта на белетристиката, където се развиват предимно късите жанрове. Широките епични платна на героичните националноосвободителни борби (Ив. Вазов, Зах. Стоянов), характерни за 80-те години, сега отстъпват място на разказа и повестта, на политическия фейлетон и хумореската, на очерка и памфлета. Опитите на Вазов да създаде роман, посветен на проблемите на съвременността („Нова земя“, „Казаларската царица“) не са така сполучливи. „Под игото“ за дълго време остана като самотен връх в развитието на епичния жанр в нашата литература. Затова пък късите жанрове достигат бляскави резултати. Откриването на селото за литературата също спомага извънредно много за създаване на много образи в литературния живот. Заедно с другата линия — изобразяване на живота в градовете — темата за селото ще заеме трайно своето място. Всичко това в една или друга степен намира своето отражение на страниците на сп. „Мисъл“, особено през първите 8—9 години от неговото излизане, т. е. през последното десетилетие на миналия век.

Един от най-знаменателните моменти в излизането на списанието е сътрудничеството на А. Константинов. Приживе той отпечатва тук своето най-значително произведение, създало му изключително голяма популярност — „Бай Ганьо“¹, както и разказа „Един аутодафиран разказ“². (Написан под заглавие „Из миналия живот на „Славянска беседа“, той е посветен на петнайсетгодишния юбилей на Беседата, но съдържа и явителини, критични моменти, насочени към българското офицерство и неговото кастово самочувствие. Това създава доста неприятности на автора.)

Отпечатването на такова ярко критико-реалистично произведение, като „Бай Ганьо“ на А. Константинов, на страниците на „Мисъл“ често пъти не е било оценявано достатъчно добре. А този факт разкрива не само буржоазно-демократичните тенденции на списанието, а очертава една линия, една насока, която през тази година то ще следва. (Разните „оборвания на материализма“ и споровете, които Д. Благоев ще води с Деборов-Пасманик, са от по-късна дата и те се нуждаят от специални изследвания). А през първите години тази линия е свързана с демократичните и реалистични традиции на нашата литература, с патоса на разобличение и критицизъм. Няма да правим подробен анализ на произведенията, отпечатвани в списанието, защото това не влиза в кръга на задачата. А и художествените достойнства на „Бай Ганьо“ например са добре разкрити от нашата литературна наука. Известно е, че образът на Бай Ганьо преди години е бил предмет на различни тълкувания от страна на буржоазната литературна наука. Най-често той е разглеждан като тип на малокултурен българин или като символ на българщината въобще. Но още Д. Благоев разкри вярно неговата художествена и социална природа, като подчерта, че той е

¹ Сп. Мисъл, г. IV, 1894,—95, кн. 1, 2, 3—4; г. V, 1895, кн. 1.

законна рожба на своето време. Бай Ганьо, сочеше основоположникът на нашата марксистическа критика, е „смес от старата простотия и еснафската наивност с нахалството на новите рицари, които чрез лихварство, чрез пладнешки грабеж, под защитата на закона и властта, чрез дребни и едри гешефти и спекули усе-
тиха в кесните си силата на капитала...“¹

А. Константинов не само е активен сътрудник на „Мисъл“, но и приятел на П. П. Славейков, д-р К. Кръстев, К. Христов. Особено близък е той с Пенчо Славейков. Тяхното приятелство датира още от времето на сътрудничеството им в сп. „Библиотека Св. Климент“, когато двамата са превеждали Пушкин и Лермонтов. Не случайно на П. П. Славейков принадлежи една от най-цялостните студии, посветени на живота и творчеството на Щастливеца. Натура жизнена и хармонична, А. Константинов е ценен високо от хората около списанието за неговата честност и гражданска смелост, за духовния му подвиг да се нарече Щастливец, въпреки големите лични и обществени страдания. Неговото злодейско убийство намира широк резонанс. Никога списанието не се е оказвало така близо лице срещу лице с действителността, както след това зловещо убийство. В некролога, написан от д-р К. Кръстев, е изплакана мъката от загубата на незаменимия приятел, другар и творец: „От хилядите злодеяния, които българските правителства са извършвали спрямо своя народ, това може би не е най-голямото, но той е най-грозното.“²

Независимо от оценката, която се дава на някои страни от творчеството на А. Константинов — то не се отличавало с „безукоризеност на формата и със съвършена закръгленост на композицията“ — силна е страстта, с която списанието заклемява убийците на Щастливеца. Този некролог не е само акт на уважение към паметта на Алеко — човека и гражданина, но и първото признание на неговото творчество, което бе остра критика срещу порядките на едно общество, на една класа, дошла на власт в името на капитала.

Убийството на А. Константинов разтърсва и цяла прогресивна България. Маските са свалени и лъсват с цялата си голота отвратителните нрави на едно общество, в което се разхождат свободно платени убийци и мародери. Героят убива своя автор, случай колкото парадоксален, толкова и трагичен. В своята статия „Пред кървавия труп на Алека“³ д-р К. Кръстев, след като разказва за тягостното и мъчително пътуване до Пазарджик, многозначително възкликва: „Струваше ми се като да стоях пред кървавия труп на България“.

Смъртта на Щастливеца намира широк отзвук в сърцата на много поети. Пенчо Славейков, К. Христов и Ив. Ст. Андрейчин написват стихотворения, поместени в траурната книжка на списанието. От тях П. П. Славейков най-поетично и с голяма сила успява да пресъздаде скрътта по трагично прекъснатия живот на Щастливеца:

Венци ще кичат твоя тъмен гроб,
и не един с въздишка ще си спомни
другаря в цветни младини загинал —
и не един ще прокълне ръката,
що покоси живота на поета.

(„При гроба на убития другар“)⁴

В кн. V—VI, 1897 г., където е поместен некрологът за убийството на А. Константинов, редакцията отпечатва четири негови фейлетона. Те са представени под заглавие „Четири от най-хубавите фейлетони на Алеко Константинов“. А именно: „Торжествующа България“, „Честита нова година“, „Зако-

¹ Д. Благоев, Литературно-критически статии, 1951 г., стр. 66.

² Сп. Мисъл, г. VII, 1897, кн. 5—6.

³ Сп. Мисъл, г. VII, 1897, кн. 5—6.

⁴ Пак там.

нопроект за избори в българското княжество“, „Тронната реч на белгийския крал“. Без да оспорваме твърдението на редакцията, че това са наистина едни от най-хубавите фейлетони на А. Константинов, не можем да не отбележим гражданската доблест на редактора, който отпечатва творби, насочени срещу княжеската особа или са остра критика на демагогската избирателна система у нас. Интересна е уводната бележка, с която са представени тези фейлетони: „Фейлетоните на Алеко са едно неоценимо съкровище за нашата литература. . . Длъжност на неговите наследници и политически приятели е по-скоро да съберат и да издадат в особена книжка, ако не всичките, то, за първо време ония фейлетони, които имат по-общо социално значение и по-големи литературни достоинства“. ¹ В следващата, седма книжка на списанието, е опечатана последната творба на писателя — фейлетонът „Нещо шумолеше, ама какво беше“, което е още един акт на уважение към неговата памет от страна на редакцията.

С произведенията на А. Константинов (най-вече „Бай Ганьо“), печатани на страниците на сп. „Мисъл“, се затвърдяват критико-реалистичните тенденции в развитието на нашата литература. Те са едни от най-ярките творби на критически реализъм през 90-те години на миналия век. А. Константинов като никой друг писател от този период успя да пресъздаде образа на новия герой на епохата, да го изобрази от най-различни страни и да го „обезсмърти“. Няма да се спираме на жанровата особеност на „Бай Ганьо“ явление, почти единствено в нашата литература. За нас е важно да отбележим, че печатането на такива произведения на страниците на „Мисъл“ още веднъж потвърждава извода за наличието на реалистични и демократични тенденции в неговата практика. Ако вземем например поезията, можем да видим, че през 1897 г. списанието издава като своя премия остро критичната творба на Ст. Михайловски „Книга за българския народ“, а през 1899 г. помества неговата известна сатира „Стражари“. Това вече не е „еклектизъм“, тук термините няма да ни помогнат, а определено отношение към обществения и политически живот в страната ни по онова време. Разбира се, в случая не е без значение и редакторската политика на д-р К. Кръстев, който винаги е имал амбицията да създаде авторитетно списание, способно да дава тон в литературния живот, да произнася присъди „от последна инстанция“. Заедно с това интерес представляват и обществено-политическите възгледи на главния редактор на „Мисъл“, демонстрирани в политическия отдел на списанието (този отдел съществува от 1895 г. до края на 1897 г.). Отначало той се списва от талантливия журналист Г. Баламезов (под псевдоним Ненаш), а след това обществено-политически статии печата и сам д-р К. Кръстев. В тях той подлага на остра критика „стамболовщината“ в дейността на правителството на К. Стойлов, неговата противонародна политика, а така също и деспотизма на княз Фердинанд („Жъртвите на 22 февруарий“, ² „Размишления за една държава, в която убийствата са „обикновено нещо“ ³ и др.). Известни са също така и неговите антимонархически и републикански убеждения.

Тази страна от дейността на „Мисъл“ и нейния главен редактор ще ни помогне да разберем по-добре готовността, с която списанието печата произведения, насочени по същество срещу съществуващия буржоазен строй. Сега за нас е ясна невъзможността през онези години списанието да остане настрана от най-значителните явления в литературния живот. В противен случай то неминуемо би загинало или би стояло някъде в периферията на литературната практика. Твърде силни са били през 90-те години реалистичните и демокра-

¹ Сп. Мисъл, г. VII, 1987, кн. 5—6.

² Сп. Мисъл, г. VII, 1897, кн. 3.

³ Сп. Мисъл, г. VII, 1897, кн. 5—6.

тични тенденции в литературата ни, а така също и духът на недоволство и критицизъм към съществуващите порядки, за да бъдат пренебрегвани от едно сериозно списание. Това би било повече от опит за литературно самоубийство. Пък и някой от по-първите прояви на неговия главен редактор показват, както вече посочихме, че той влиза в литературата с желанието и стремежа (макар и не така постоянни и устойчиви) да се утвърждават произведения, верни на реалния мир. Наистина, разглеждан от идеалистическа гледна точка, за д-р К. Кръстев този „реален мир“ е най-вече душата на художника, която „миро-твори“. Но подобен подход е характерен за него повече към края на 90-те години и началото на XX в., когато сам той пише статия „Против материализма“.

Деветдесетте години на миналия век наистина се отличават с интензивен литературен живот, с богатство и разнообразие на имена и таланти. Повечето от тях в една или друга степен са свързани със сп. „Мисъл“, сътрудничат му активно. А с творчеството си определят и облика на нашата критико-реалистична литература по това време.

С името на Т. Г. Влайков е свързано откриването на българското село за литературата ни, което дълго време ще определя търсенията и предпочитанията на много наши писатели и поети. Освен това Влайков е един от малкото бележници у нас (заедно с Христо Д. Максимов-Мирчо, Никифор Попфилипов и донякъде Михалаки Георгиев), който привнася в творчеството си идеите на народничеството. Сътрудничеството на Т. Г. Влайков в „Мисъл“ до известна степен съпада и с промяната в художническите търсения на автора. В началото на 90-те години Влайков (в съгласие и с общата тенденция в литературния процес тогава) все по-настойчиво се обръща към проблемите на съвременността и пресъздава в своите разкази и повести нерадостната съдба на разорените дребни селяни и занаятчии.

Живял и училствувал на село и в малкия подбалкански градец, писателят вижда отблизо „хала“ на бедните и отрудени хора. Затова не е чудно, че след повестите „Дядовата Славчова унука“ (1889) и „Лея Гена“ (1890) съвременността нахлува по-широко в неговото творчество. Сега писателят се вглежда по-внимателно в променяния се живот, погледът му придобива по-голяма острота и социална прозорливост. В разкази като „Косач“, „Чичо Стайко“ атмосферата е пак битова, но патриархалният свят на Влайковите герои е смутен. В него се извършват нови процеси, възникват непознати явления. Рушат се старите нравствени норми на живота и на тяхно място се настанява парата. Нейният златен звън болезнено отеква в патриархалните души на хората. Наистина и тук Влайков сочи като главна причина откъсването от миналото и тук издига това минало като идеал, макар и косвено, но той е много по-правдив в социалните разрези. Следващите творби затвърдяват още повече неговия интерес към съдбата на „малкия човек“, както бихме се изразили сега. С такива произведения сътрудничи той и в сп. „Мисъл“ през 90-те години, даже известно време е съредактор и печата не само художествени произведения, но и статии по различни обществени въпроси, кратки рецензии и отзиви.

Още в първата годишнина на списанието Влайков помества тук своята повест „Ратай“¹. Той за пръв път в нашата литература, заедно с М. Георгиев, прави от един ратай главен герой на литературно произведение. Спокойно, а на места почти безстрастно, писателят описва нерадостната съдба на ратая Панчо Дръндето, който се оказва изхвърлен от нормалните релси на живота. Тази повест затвърдява критико-реалистичните моменти в творчеството на писателя. В нея виждаме селото, изобразено не само като патриархален кът

¹ Мисъл, г. I, 1892, кн. 6, 7, 8, 9.

за песни и задявки по седянки, но и като извор на нещастия и мъки. Друг е въпросът за отношението към селския бит въобще, за неговото изобразяване и съпоставяне с миналото. До „нахлуването“ на А. Страшимиров в белетристиката в разказите и повестите по-често срещаме свенливи моми и момци, описвани добросъвестно, с една почти етнографска достоверност на детайлите. Каравеловата традиция бе останала в сила, поне що се отнася до рисунъка и слога на повествованието. Отношението си към тази традиция А. Страшимиров изрази още в предговора към своя сборник с разкази „Смях и сълзи“ (1897).

Известно е, че Влайков отрано се намесва в политическите борби в страната като един от основателите на Радикалдемократическата партия. Нещо повече, в началото на XX в. той оставя перото за повече от 25 години, за да изпита в политиката горчиви разочарования и заблуди и след груби политически грешки да се върне отново към литературата. Но преди това той създава своя ярък политически очерк „Каменов“¹, в който обезсмъртява един от героите на епохата — политическият демагог и хамелеон. Каменов е духовен брат на Бай Ганьо и Гороломов, на Вирянов и Клативрат. Този герой е готов да служи под различни партийни знамена и програми, но да бъде винаги на власт, винаги „гост на държавната трапеза“. Каменов — героят от едноименната творба на Влайков — е илюстрация на една тенденция на епохата, символ на политическото шарлатанство. Изобличението на тази язва на обществения живот у нас срещаме още през 80-те години при Вазов („Поет и вдъхновение“), Ст. Михайловски (в басните) и др. Особено силно е то на страниците на сп. „Денница“, за да продължи след това в „Мисъл“. През 90-те години на миналия век д-р К. Кръстев с охота помества творби от рода на „Бай Ганьо“ и „Каменов“ и се изказва за литература, близка до съвременния живот. В началото на новото столетие обаче в неговите естетически възгледи настъпва коренен прелом. В известната си статия „За тенденцията и тенденциозната литература“ (1903) той отрича необходимостта писателят да изобразява „грубия живот“ и говори за литературата като средство за самопознание на твореца.

През разглежданите осем-девет години от излизането на „Мисъл“ Влайков печата още две свои произведения — „Вестовой“² и „Кандидат за лакей“³. В „Кандидат за лакей“ писателят отново разглежда проблема за разоряването на дребните занаятчии. Главният герой на разказа е съгласен да стане и лакей, но само и само да може да изкарва по някакъв начин прехраната си.

„Вестовой“ има свое място в поредицата от произведения, които са насочени против обезличаващата сила на царската казарма. Един бегъл поглед би ни показал, че почти всички прогресивни писатели, признати майстори на художественото слово, са издигали глас на протест против военщината, против безчовечността на капиталистическата казарма: Ив. Вазов („Среща“), Г. П. Стаматов („Вестовой Димо“, „Пикник“), А. Константинов („Писмо до Бай Ганьо“). Така Влайков се приобщава към онези наши писатели, които разобличават празния живот на офицерството и нечовешкото третиране на войниците в казармата. „Вестовой“ е ярко критико-реалистично произведение, което допълва тази картина с нови подробности и нюанси.

Т. Г. Влайков не е случаен сътрудник на сп. „Мисъл“. Той помества в него някои от своите най-значителни произведения, които се характеризират със силна критико-реалистична струя. Ето защо неговото участие в списанието с такава творба през 90-те години на миналия век подчертава една линия, следвана от редакцията. Такъв е духът на нашата литература през това десе-

¹ Сп. Мисъл, г. V, 1895, кн. 1.

² Пак там, г. VI, 1897, кн. 1—5.

³ Пак там, г. IX, 1899, кн. 1.

тителите и този дух в много отношения намира своето проявление и на страниците на „Мисъл“.

Ако проследим внимателно паралела „Мисъл“ — белетристиката през 90-те години, не ще бъде трудно да открием общи черти. В повечето случаи произведенията, които се появяват на страниците на списанието, дават и облика на белетристиката от това десетилетие. Разбира се, това не значи, че само тук се печатат такива произведения. Литературният живот е несравнимо по-богат и не се изчерпва само с проявите на едно-единствено списание, макар и то да е „Мисъл“. В периодичния и литературен печат по това време („Българска сбирка“, „Български преглед“, „Ден“, „Дело“, „Ново време“ и др.) се изявяват писатели, които също създават значителни белетристични творби. Така например А. Страшимиров започва своя творчески път на страниците на социалистическото списание „Ден“, където излизат повечето от разказите, включени в първата му книга „Смях и сълзи“. Ив. Вазов сътрудничи активно на „Българска сбирка“ и „Български преглед“ и печата своите „драски“ извън „Мисъл“. Елин Пелин помества първите си разкази в сп. „Войнишка сбирка“ (1896—1897), а след това и в „Български преглед“ (разказът „Еленкинт годеж“ — 1897 г.). Писателите-народници Хр. Д. Максимов-Мирчо и Н. Попфилипов — в сп. „Целина“, „Искра“, „Просвета“ и т. н. Появяват се и първите разкази със социалистическо съдържание на Д. И. Полянов в „Ново време“, на Г. Кирков (във в. „Работнически вестник“), на П. Ю. Тодоров (в „Ново време“) и т. н. Така извън списание „Мисъл“ остават голям брой белетристи, които също имат дял за богатството и многообразието на литературния живот през това десетилетие. Особено характерен е случаят с двама писатели — А. Страшимиров и Е. Пелин, които по-късно ще насочат по нови пътища нашата литература. И докато при А. Страшимиров това може да се обясни до известна степен с непостоянството на неговите идейни и художнически убеждения, с неговото „кагунарство“, то Е. Пелин е нежелан в „Мисъл“ като друг тип творец. Това изпъква по-ясно, ако го съпоставим с писател като П. Ю. Тодоров, който намери такъв радушен прием на страниците на списанието. Авторът на „Идилии“, „Змейова сватба“ и „Слънчова женитба“ допаднаше много повече на хората около „Мисъл“ (разбирай П. П. Славейков и д-р К. Кръстев), отколкото авторът на „Напаст божия“, „Косачи“ и „Край воденицата“. Изпълнените с горчива мъка разкази на Е. Пелин останаха чужди за почитателите на късния немски романтизъм и идеята за избраната, силна духом личност. От това загуби само списанието.

Освен А. Константинов и Т. Г. Влайков, през 90-те години в „Мисъл“ сътрудничат и други значителни белетристи, като М. Георгиев, Г. П. Стаматов, П. Ю. Тодоров и т. н. Когато започва да печата в списанието, М. Георгиев вече е известен като автор на „С тебешир и въглен“, публикуван в редактираното от Ив. Вазов сп. „Денница“. Всъщност това е и истинският писателски дебют на този разказвач. В списанието на д-р К. Кръстев той печата предимно хуморески, които обаче не съдържат самоцелен хумор, а осмиват отрицателните порядки на новото общество. (Сякаш в потвърждение на известното му тъжно признание: „Садохме рози, а поникнаха само трънчето им“). М. Георгиев има верен усет за народния език (най-вече от северозападната част на страната) и неподправено чувство за хумор. В произведения като „Моят приятел Пенчо Чатмаков“¹, „Шарен свят“², „Неразбория“³ той рисува характерни моменти от обществено-политическия живот в страната през тези „свободни“ години, по-

¹ Сп. Мисъл, г. I, 1892, кн. 1—2.

² Пак там, г. II, 1893, кн. 11.

³ Пак там, г. II, 1893, кн. 12.

казва инстинктивния усет на народа към истината и справедливостта. М. Георгиев създава и произведения, които не са отпечатани в „Мисъл“ („Меракът на чичо Денчо“, „Кочо Кюскията“), също разобличителни по своя дух и заедно с това творби, обърнати към миналото („Рада“, „Молла Мотуш бег, колаковският господар“, „Тахир беговица“). В тях се чувствава влиянието на идеите на народничеството, налице е идеализирането на патриархалния бит и неговите морални добродетели.

През 90-те години на миналия век сп. „Мисъл“ си създава име на най-авторитетен литературен орган. Печатането в него е равносилно на литературно признание. Д-р К. Кръстев умее да привлича млади писатели и поети, да ги насърчава в тяхната работа. Тук започва своя творчески път и Г. П. Стаматов. Първият негов печатан разказ е „Откога са Загорови щастливи“¹. До края на десетилетието, преди да замине да следва в Швейцария, Стаматов помества още: „Вестовой Димо“², „Касинов“³, „Ларинов“⁴ и „В прекежди“⁵. Първите два-три разказа очертават смътно насоките, които този злъчен хуморист ще следва по-нататък в своето развитие като белетрист. Докато в „Откога са Загорови щастливи“ можем да открием известно съчувствие към героите и опрощаване на техните слабости, то вече в „Касинов“ образът на бай Касинов притежава черти на новоизпечен богаташ и гешефтар, който не се спира пред нищо. „Ларинов“ бележи началните моменти от критичното отношение на Стаматов към празния и вегетативен живот на офицерството, изпълнен с незначителни разговори, скука и мечта за голяма зестра.

С повестта „Вестовой Димо“ Г. П. Стаматов здраво стъпва на почвата на критическата реализъм и създава обаятелен образ на човек от народа, който по своя богат вътрешен мир многократно превъзхожда представителите на офицерството от типа на Миловидов и прочие господа. Повестта продължава традициите на изобличаване на военщината и нейното кастово самочувствие, съзнателно насаждано от Фердинанд и неговите приближени. В друг свой разказ „Пикник“ писателят отново показва каква пропаст зее между военщината и народа.

Участието на Стаматов на страниците на „Мисъл“ не е много внушително, поне по обем, като се има предвид неговата близо 50-годишна писателска дейност. Но то е в много отношения показателно. Сатирата, изобличението на порядките на обществото, не са чужди на списанието. Та Ст. Михайловски печата в него повечето от своите най-гневни сатирични творби („От турско по-лошо“, „Леокрокот“, „Чиновнически тип, наблюдаван в София“, и много други „философически и сатирически сонети“). По-интересен е фактът, че в началото на XX в. Стаматов престава да сътрудничи на „Мисъл“, а д-р К. Кръстев изказва своето предвзето и отрицателно мнение за неговото творчество („Млади и стари“, 1907), като не признава белетристичния дар на писателя и нарича разказите му фейлетони. Защо Стаматов престава да сътрудничи на „Мисъл“? Наистина той отива в Швейцария, за да следва „по правото“. Но когато в началото на века се връща в България, неговото име вече не се появява на страниците на списанието. Едно от обясненията е, че по това време „Мисъл“ вече отстъпва от критико-реалистичните си позиции в литературата (създава се известният кръг „Мисъл“). Поради тази причина Г. П. Стаматов започва да става неудобен като автор, който си е спечелил вече името на

¹ Мисъл, г. III, 1893—94, кн. II.

² Пак там, г. IX, 1899, кн. 8—9.

³ Пак там, г. VIII, 1898, кн. 8.

⁴ Пак там, г. IX, 1899, кн. 3.

⁵ Пак там, г. IX, 1899, кн. 6.

„атентатор“ в нашата литература“. А и д-р К. Кръстев, зает в „търсене на себе си“, е загубил вкус към творци от типа на Стаматов и Ст. Михайловски например.

Показателно е в това отношение творческото и идейно преустройство на един П. Ю. Тодоров, който започва да сътрудничи на списанието в края на 90-те години. Като ученик и младеж П. Ю. Тодоров е под силното влияние на идеите на социализма. Той сътрудничи активно на сп. „Ново време“ (печата тук разказите „Конкурс“, „Ратайкин“ и др.), създава своите „очерки и картини“, посветени на нерадостната съдба на бедните и онеправданите. След като през 1899 г. заминава да следва в Швейцария и Германия, той се откъсва от социалистическата среда у нас и попада под влияние на късния немски романтизъм. Завърнал се в България в началото на века, П. Ю. Тодоров се сближава с Пенчо Славейков и д-р К. Кръстев, което окончателно определя неговия път в изкуството. И двамата участвуват активно в идейното и художническото преустройство на младия писател. Пенчо Славейков доста често редактира творби на П. Ю. Тодоров, пише статия за него, а д-р К. Кръстев го насърчава в модернистичните му за времето увлечения (изобразяване на гордата и самотна личност, стилизация на народния фолклор и т. н.).

Така със сътрудничеството си в „Мисъл“ П. Ю. Тодоров тръгва по един съвършено друг път на развитие. Наистина отначало по силата на инерцията той отпечатва разкази като „За правда“¹ и „Няма вече“², в които социалното му чувство е все още доста будно. В друг свой разказ „Мишка“³ акцентува повече върху психологическите преживявания на главния герой. Но по-нататък П. Ю. Тодоров решително изоставя своите социалистически увлечения, за да се потопи в света на идилията.

Наред с произведенията на писатели, които днес почитаме като класици в нашата литература, в „Мисъл“ печатат и някои по-слабо изявени автори. Доста често срещаме на страниците на списанието имената на Г. Х. Бонев, Н. Начов, Г. Данчов и др., най-вече като автори на очерци и разкази. Разказите на известните книжовници Н. Начов, Г. Данчов и Ив. Ст. Андрейчин например са доста слаби в художествено отношение. Сюжетите им са повечето сантиментални, без никакви по-точни наблюдения върху поведението на героите. Оттам и липсата на по-значителни обобщения, които да свидетелствуват за „духовната температура“ (д-р К. Кръстев) на времето.

По-силно впечатление правят очерците на Г. Х. Бонев, които са почти винаги социално заострени. В тях авторът по-често описва живота на дребното чиновничество, неговите грижи и тревоги, които не излизат извън кръга на еснафското ежедневие. Над тях пълзи сивата мъглица на живота и мечтите им не отиват по-далече от желанието да се настанят на по-добре платена работа, а в най-добрия случай да отидат да живеят в София. Но често пъти несполуката в тези очерци е в това, че авторът им също не може да се издигне над преживяванията на своите герои, за да достигне до някои по-значителни художествени обобщения.

Все пак в отделни свои творби Г. Х. Бонев успява да защити по-убедително и художествено някои от изобличителните тенденции. Успява да долови и закрепи някоя и друга черта от духа на времето, което е рождена майка на неговите герои. В това отношение по-сполучливи са творби като „Една рожба на времето“⁴, „Една драма“⁵. Тяхната актуалност и социалното им звучене не са били без значение при появяването им в периодичния печат.

¹ Мисъл, г. X, 1900, кн. 3—4 и 5—6.

² Пак там, г. IX, 1899, кн. 5.

³ Пак там, г. IX, 1899, кн. 11.

⁴ Мисъл, г. VI, 1896, кн. 8.

⁵ Пак там, г. III, 1893—94, кн. 12.

Биха могли да се посочат и някои отделни прояви на автори, които не са от най-активните сътрудници на списанието. Така например В. Кънчов печата разказа „Една вдовица“¹, който не остава незабелязан от будното око на Пенчо Славейков. Поетът се изказва ласкаво за този разказ, като се спира и на някои негови слабости. Социално заострен е и разказът „Срещу Коледа“² от Д. У-г.

Това е далеч непълната картина на белетристиката на страниците на списанието, от 1892 г., когато то започва да излиза, до края на десетилетието. В основни линии произведенията, които срещаме тук, са реалистични по метод на изображение и демократични по своя дух. Те са в съзвучие с развитието на белетристиката през 90-те години. А отпечатването и на по-слаби в художествено отношение, но критични по своя дух произведения, свидетелствува за съществуването на определена редакторска политика. Ръководен от своите буржоазно-демократични убеждения и от противоречивите си, но все пак реалистични през разглеждания период естетически възгледи, д-р К. Кръстев е помествал творби (най-вече до края на десетилетието), в които основно място заемаат проблемите на съвременността. По този начин той е демонстрирал и по косвен начин (освен чрез пряк изказ) и своето лично отношение към действителността, на която е бил съвременник.

Разбира се, ние трябва да отделим място и на един случай в художествената практика на списанието, който свидетелствува за идейните борби през това време. Понякога в списанието се отпечатват творби (техният брой е две-три), които съдържат противонародни тенденции и отблъскват със своето блудкаво съдържание. Такъв характер има злобният пасквил на Д. К. Попов „Две прощения“³. Чрез образа на главния герой на пасквила Резко Бързов, който е представен като социалист, авторът прави опит да окарикури светлия лик на социалистите. Този пасквил получава заслужен отговор от страна на Д. Благоев. Основоположникът на социализма у нас воюва непримиримо срещу всеки опит да се изопачава истината за борците социалисти. В своята статия „Литературното сътрудничество в другите страни“⁴ той пише следното: „Редакторът на сп. „Мисъл“ г. Кръстев, колчем заведе дума за нас социалистите, все уверява читателите си, че той винаги се отнасял към нашите идеи с уважение. Хубаво уважение! — ще кажем ние, когато наред с уверенията за уважение иде едно превратно тълкуване на тия идеи, както видяхме по-горе, когато наред с тях идват памфлети“. Отношението, което Д. Благоев взема към тази проява на списанието, има не само конкретно, но и принципно значение, защото авторът на пасквила издига несъстоятелната идея, че в България няма място за социализъм. Една изтъркана теза, която мнозина буржоазни идеолози обичат да повтарят за собствено успокоение. Още в зората на социализма у нас Д. Благоев обоснова научно възможността да се развива такова учение и в нашата страна, като написа за това специална брошура — „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“ (1891).

Към края на 90-те години „Мисъл“ остава без някои от своите най-добри сътрудници в областта на белетристиката. А. Константинов става жертва на своя герой Бай Ганьо и неговите духовни братя. Т. Г. Влайков пише народнически разкази и повести, които не печата тук, а по-късно оставя перото, за да потъне в политиката. Г. П. Стаматов престава да сътрудничи, а Е. Пелин е нежелан като автор, който се отличава по своята художествена

¹ Мисъл, г. VII, 1897, кн. 8—9.

² Пак там, г. III, 1893—94, кн. 4—5.

³ Мисъл, г. V, 1895, кн. 5.

⁴ Д. Благоев, Литературно-критически статии, 1951, г., стр. 89.

система от предпочитанията на започналите да се формира кръг „Мисъл“. Затова редакцията отхвърля грубо неговото участие, като му съобщава на корицата на списанието да си вземе обратно изпратения разказ. Творецът на „Напаст божия“ и „Андрешко“, редакторът на сп. „Селска разговорка“ (1902—1903) е неудобен за „Мисъл“, въпреки намерената формула за отказ — „слаб художник“. По-вярно до истината е другото обяснение — прекалено социален художник е Е. Пелин, за да бъде приет в едно списание, където по-голям интерес представлява духовното, етичното в живота на хората. А и в развитието на „Мисъл“ все повече взема връх линията на отричане на реализма (разбирай критическия реализъм). По-късно тази теза ще бъде „узаконена“ в книгата на д-р К. Кръстев „Млади и стари“, в статията „За тенденцията и тенденциозната литература“ (1903).

По-интересен е случаят с А. Страшимиров. Завърнал се от Швейцария, той основава самостоятелно списание („Праг“, Видин, 1898 г.), в което ратува за „ново направление“ в литературата, за разбиване „чувствената коравина“ на българина. Успял да се скара в кратко време с почти всички по-значителни столични списания, Страшимиров е атакуван едновременно от две противоположни страни: д-р К. Кръстев и П. П. Славейков в „Мисъл“ и Д. Благоев и Д. Димитров в „Ново време“. Д-р К. Кръстев и Пенчо Славейков посочват на Страшимиров литературната му нескромност и несъстоятелността на твърденията му за „ново направление“, на което той иска да бъде пръв представител. Пенчо Славейков правилно отбелязва, че „преди да започне да тъпче страниците на списанието („Праг“) с разни „навей“, г. Страшимиров, с обнародваните дотогава разкази, особено с „Данаил“, „На широк път“, „На нивата“ и др., обещавахе твърде много, обещавахе да влей живителна струя в нашата повествователна литература...“¹, като по-нататък допълва, че неговият последен „навей на страстност“ е повлиял неблагоприятно както на външната художествена форма на разказите му, така също и на вътрешната им концепция. В своята статия „Еротика и социализъм“² Д. Благоев конкретно посочва, че социализмът на А. Страшимиров е бил „само един навей“, който скоро биде издухан от друг „навей“. Обаче несъмнено е, че социалистическият „навей“ именно му посочи онова здраво реалистическо направление в белетристиката, което открива широки хоризонти за плодотворна литературна дейност.

Към края на десетилетието и началото на XX в. постепенно се образува кръгът „Мисъл“, в който вече се поставят за разрешение други естетически проблеми. Тези проблеми са повече в сферата на съкровено-човешкото, духовното, като социалните елементи остават изтласкани на заден план. П. П. Славейков, който става централна фигура в тази първа по рода си литературна група у нас, се впуска в търсене на „кардиналните черти у българина“, намерили според него своя завършен израз в народното творчество. В духа на народното творчество стилизира своите идилии и другият член на групата — П. Ю. Тодоров, като привнася в тях идеите на индивидуализма за силната и избрана личност, останала неразбрана в своя духовен аристократизъм. Така у нас се появяват първите „програмни творци“, които разработват определени идеи в своите произведения. По-обширно разглежда този въпрос Б. Ничев в своята статия „Естетически проблеми около кръга „Мисъл“.“³

За нас е важно да отбележим, че в началото на XX в. списанието постепенно обръща гръб на писателите критически реалисти, като се отказва от поместването на творби с ярко социално и изобличително съдържание (слу-

¹ Мисъл, г. IX, 1899, кн. 3.

² Д. Благоев, Литературно-критически статии, 1951, стр. 108.

³ Сб. 100 години Пенчо Славейков; С., 1966 г.

чаят с Елин Пелин е особено показателен в това отношение). Д-р К. Кръстев възвестява за влизането на „Вазовата, опълченска епоха“ в нашата литература и началото на нова, „Пенчо Славейковска епоха“.

Белетристиката на страниците на сп. „Мисъл“ имаше своите най-големи завоевания през 90-те години на миналия век. Тези завоевания са свързани и са част от разцвета на критическия реализъм в нашата литература.

*

Обърнали поглед към своята съвременност, писателите критически реалисти с пълни шепи черпеха от нея теми и сюжети за творбите си. А тя, съвременността, им предлагаше все нови и нови изненади. Постоянно връхлитаха въпроси, които чакаха незабавен отговор — разоряването на дребните селяни, пропадането на занаятчиите, усложненият живот в градовете, изстраждането и укрепването на новата класа — буржоазията. Създаваше се сумарният образ на новия герой на епохата, който се кланя само на един бог — парата, има само една представа за щастие — келепирът и само една мечта — „я кмет да стане, я депутат“. Типът на „обществения мазник“ (П. П. Славейков) все по-често се среща в разказите и повестите, в политическите очерци и фейлетони. В своите идейно-естетически търсения писателите от това десетилетие напипваха най-сполучливата форма за изображение и изобличение. Разочарованието на непоправимия оптимист Ив. Вазов в този момент бе пълно: „Нашият живот ни дава само уродливи явления... Нека бъде сатирата!“ — завършва той своя голям разказ „Кардашев на лов“. И сатирата наистина шестува през последните десет години от XIX в. в произведенията на повечето от писателите и поетите ни.

Голяма част от белетристите по това време сътрудничат на сп. „Мисъл“, където публикуват някои от своите най-добри творби. Това ние разгледахме по-подробно в първата част на статията. Естествено е да се проследи сега какво е било отношението на списанието към тази белетристика в частност и към белетристиката на 90-те години въобще, изразено в отделни статии, рецензии и отзиви. Какви идеи и проблеми, свързани с нея, се поставят и решават тук, как се определят нейните задачи?

Първият и най-авторитетен критик в сп. „Мисъл“ е неговият главен редактор д-р К. Кръстев. В продължение на няколко години той списва сам литературно-критичния отдел, като помества в него голям брой статии, рецензии и отзиви. Затова ще се налага по-често да се позоваваме само на него. Д-р К. Кръстев се връща в България (1888), подготвен вътрешно да служи с перото си на литературната критика, да бъде литературен критик, един нов Белински (Т. Г. Влайков пише в своите спомени, че той още като ученик е мечтаел да бъде силен и язвителен като великия руски критик). Когато през 1892 г. започва да издава „Мисъл“, д-р К. Кръстев е осенен от амбицията да създаде солидно списание, способно да обедини около себе си най-добрите литературни сили в страната. Затова привлича за сътрудници почти целия екип на престаналите да излизат „Библиотека Св. Климент“ и „Денница“. Вазов, К. Величков, М. Георгиев, Ст. Михайловски, Влайков-Веселин, П. П. Славейков, А. Константинов и др. Даже Ив. Вазов е обявен отначало на корицата на списанието като един от съредакторите. Какво щастливо начало, колко надежди и колко плам в едно благородно начинание! В един момент се оказват събрани заедно най-добрите поети и писатели на страната. През първите години от излизането на списанието неговият главен редактор и литературен критик д-р К. Кръстев анализира и утвърждава (независимо от някои уговорки) произведенията на писатели като Ив.

Вазов, М. Георгиев, Т. Г. Влайков. Той е замислил една поредица от очерци „Из съвременната българска литература“, част от които написва и публикува още през първите две-три години от излизането на списанието. Вероятно желанието му е било да създаде по-значително изследване, но то е останало неосъществено. Факт е обаче, че д-р К. Кръстев остава предимно в съвременната нему литература и на нея посвещава своите усилия и предпочитания. Така например още в първата книжка на „Мисъл“ той помества статията си „Из съвременната българска повест. I. Иван Вазов.“ Тя е замислена като преглед на българската белетристика през изминалата 1891 г., но е отпечатана само частта, отнасяща се за Ив. Вазов. Нас ни интересува не толкова конкретния анализ на Вазовия разказ „Младен“, колкото пообщите разсъждения на д-р К. Кръстев за белетристиката и принципите, по които трябва да се „критикува у нас“. Според него повече внимание заслужават „новелистите“, а сред тях най-вече Ив. Вазов. „Ако в тия етюди поставяме на първо място Вазова, то не го правим само защото е най-старият; не, той е и най-значителният, и не само като новелист, но и като писател въобще“.¹ По-нататък авторът на статията посочва, че ще прави само подбор на литературните факти, без да критикува и степенува. Той се изказва против критикуването „ту с принципи и с вкус, ту без едното и без другото“. Д-р К. Кръстев ратува за критика, която да бъде безлично разглеждане и изучаване на литературното произведение, която, без да мери и да съди, само да описва, да излага, да характеризира. В това програмно по същество признание се откроява стремежът на младия критик и редактор още в началото на дейността на списанието да се посочи, че то следва една линия на обективизъм и безстрастност. Това е положителен факт в литературния живот през онези години, когато обективната критика е рядко явление. Д-р К. Кръстев едва ли е предполагал, че след десетина години сам той и редактираното от него списание ще станат едва ли не синоним на пристрастност и необективност, на менторство в литературния живот.

Но още в първите си рецензии младият и амбициозен доктор по философия съди доста от високо поетите и писателите. Неговото желание е да види българската литература издигнала се до нивото на европейската, способна да даде по-значителни духовни и естетически ценности. Ето защо той не без съжаление отбелязва, че нашата литература е бедна, особено поезията, „която е без път и без цялост“. Изключение се прави само на Вазов, когото д-р К. Кръстев цени особено много като поет.

В първата си статия за белетристиката, отпечатана в „Мисъл“, той продължава линията на своите статии и рецензии от периода на „Литературно-научното списание“ и „Критика“. А те се характеризират с реалистичен подход към литературните факти и с утвърждаване близостта на литературата до живота. И наистина от вниманието на критиката не убягват и двама от най-изявените белетристи през първите години на десетилетието: Т. Г. Влайков и М. Георгиев. На тях д-р К. Кръстев се спира още през първата година от излизането на списанието.

„В царството на легионите. Естетико-социален етюд“² — под това характерно заглавие той разглежда произведението на М. Георгиев „С тебешир и въглен“. Големият разказ на писателя е подложен на обстоен анализ. Критикът вярно посочва, че зад епизодите и художествените измислици съзираме „кървавия и злокобен символ на нова България“. Той оценява положително художественото майсторство и умение на разказвача при пресъз-

¹ Мисъл, г. I, 1892, кн. I.

² Мисъл, г. I, 19892, кн. 3—4, 9—10.

даването на действителността у нас след Освобождението: „живостта и свежестта на неговите герои, пълната с живот и движение композиция, драматичния и конкретно-релефен характер на образите и на сцените, и най-вече непосредствеността и правдивостта на цялото събитие — до пълна илюзия.“¹

Освен чисто естетическия анализ, който заема по-голямата част от „етюда“, д-р К. Кръстев достига и до много верни наблюдения за социалната същност на образите. За него те са „сган от legioneri“ (Клативрат, Сврачовски поп, Вилowski) и то само на шест странички. За съдията Вилowski е посочено, че той съди както господ дал, т. е. както се е съдело тогава из „Майка-България“. Няма да се спираме повече на другите моменти от статията на д-р Кръстев, защото е ясно, че критикът е успял да схване ясно и да предаде най-характерното за разказа на М. Георгиев. Така още в първата годишнина на списанието виждаме положителното отношение на редакцията към двама от представителите на белетристиката тогава (Ив. Вазов и М. Георгиев).

По-късно в друга статия „М. Георгиев и Веселин“² д-р К. Кръстев ще направи опит да разгледа паралелно двамата автори, по „метода на контраста“, за да изтъкне добрите и слабите страни от тяхното творчество. Успоредното разглеждане на тези двама белетристи му дават възможност да направи ценни наблюдения върху техния стил, композирането на творбите, изграждането на образите, езика на повествованието и т. н. В статията повече място е отделено на формалния анализ, който, без да бъде самоцелен, обеднява донякъде представата за писателите. Слабостта на д-р К. Кръстев проличава, когато се опитва да определи първоизточника на тяхното вдъхновение, здравината на връзката им с живота.

Д-р К. Кръстев бе следил с интерес още първите прояви на разказвача Т. Г. Влайков. Известна е неговата голяма рецензия за повестта на Веселин „Дядовата Славчова унука“. Естествено е този интерес да бъде продължен и сега, вече на страниците на сп. „Мисъл“, където писателят сътрудничи доста активно. Влайков е свеж и самобитен разказвач, който идва в литературата с мекотата и свенливостта на една патриархална и несмушавана от новите порядки среда. След време неговите разкази и повести ще добият по-голяма социална заостреност, ще ни насочат към някои нови явления в съвременния живот. Освен статията „М. Георгиев и Веселин“, д-р К. Кръстев пише отделна подробна рецензия за големия разказ на Влайков „Лея Гена“.³ Този разказ заема средишно положение в творчеството на писателя и е своеобразен сигнал за неговото ориентиране към проблемите на съвременността. В центъра на наблюденията си д-р К. Кръстев поставя образа на лея Гена. Този образ го привлича със своята всеотдайност и жертвоготовност в привързаността си към семейството, към осветения от традицията и закона семеен ритуал. Но негодите и лишенията на лея Гена критикът разглежда само като жертва пред олтаря на любовта. Социалните моменти като че ли не влизат в кръга на неговите наблюдения. Обаче д-р К. Кръстев с право посочва, че образът на лея Гена е един от най-светлите женски образи в тогавашната литература. И с това не можем да не се съгласим. Тя наистина е образец на търпимост, вяност и преданост към семейството, въпреки че не среща взаимност и разбиране в чувствата си. Заедно с това Влайков е нарисувал и бедната обстановка, в която протича животът ѝ, самотата в схлупената къщурка — неща, които критикът не е отбелязал в своята рецензия.

Когато разглеждаме отношението на сп. „Мисъл“ към проблемите на белетристиката през 90-те години, ние ще имаме предвид и някои по-обща

¹ Мисъл.

² Мисъл, г. III, 1893—94, кн. I.

³ Мисъл, г. II, 1893, кн. I.

статии, посветени на литературния живот. Това ще спомогне за създаването на по-ясни представи за естетическите търсения и предпочитания на списанието. В този смисъл интерес представлява статията на д-р К. Кръстев „Поетът и обществото“.¹ Тя е важна не само защото много от изказаните в нея мисли са верни като теоретическа постановка, но и служат за по-правилното разбиране на мнимите и действителни противоречия в „Мисъл“. Д-р К. Кръстев започва с признанието, че Вазовата лирика винаги го е възхищавала, че тя има „неуязвими“ хубости и е плод на едно дълбоко и искрено вдъхновение. „Един лирически поет, който не дава име на безименните ламтения на своето време, който не отразява неговите надежди и идеали, който не стряска и не вълнува с огнено слово апатичните, уплули в умствен мързел и разврат съвременници, който като облича в плът и кръв своите лични чувства, съмнения, мъки и тревоги, не се стреми в тях да нарисува общочовешки идеали, — такъв лирически поет е много далеч от своето високо призвание“.² Тези мисли на д-р К. Кръстев звучат изключително съвременно. В същата статия той разглежда правилно и въпроса за обратното влияние на обществото върху поета (художника), като посочва, че това влияние е „неотразим факт“. Но упрещите, които д-р К. Кръстев отправя към Ив. Вазов, не всякога отговарят на истината. Именно Вазов е поетът и писателят, който стои най-близо до „ламтенията и тревогите на своето време“, като постоянно се стреми да им дава плът и кръв. Констатацията на д-р К. Кръстев, че оная струна, на която поетът бе изпълвал своите ненадминати песни от „Епопея на забравените“, е отслабнала, наистина е вярна. Но той не може да разкрие причините за отслабването на възрожденския патос в поезията и прозата на Ив. Вазов. (Нещо, което е въобще характерно за развитието на литературата ни от края на 80-те и началото на 90-те години.) Тогава именно въпросите, свързани със злобата на деня, проблемите на съвременността постепенно изместват спомена за героичните и изпълнени с възрожденски патос години отпреди Освобождението.

Д-р К. Кръстев не всякога разбира горчивите разочарования на поета от крушението на възрожденските му идеали. И ако поетът не е така възторжен, това не значи, че той не отразява ламтенията на своето време. Но именно през тези години място за възторженост вече няма. Сега сатирата, разобличителната епиграма, хумореската, политическият очерк и фейлетонът ще бъдат все по-често израз на отношението на писателите и поетите към действителността. Прав е Д. Благоев като пише „преди десет години например г. Вазов, българският „народен поет“, не можеше написа своите „Драски и шарки“³, защото явленията още не се бяха явили в своята „изпъкналост“.

През първите три-четири години от излизането на „Мисъл“ д-р К. Кръстев все още е единственият литературен критик, който се появява на неговите страници. В статиите и рецензиите му се разглеждат предимно въпросите на белетристиката (като изключим статията „Поетът и обществото“). Правилно се поставя въпросът за необходимостта от връзка между литературното произведение и действителността, разкриват се особеностите в творческия натюрел на някои писатели (М. Георгиев, Влайков). Посочва се, че задача на художника е да дава израз на идеалите на своето време.

Но дейността на д-р К. Кръстев като литературен критик и редактор на сп. „Мисъл“ е доста противоречива. Тази противоречивост се чувства особено силно в променящото се отношение към Ив. Вазов и неговото творческо дело. През първите три-четири години от излизането на списанието в него се поя-

¹ Мисъл, г. II, 1893, кн. 12.

² Мисъл, г. II, 1893, кн. 12.

³ Д. Благоев, Литературно-критически статии, 1951 г., стр. 66.

вяват най-много статии и рецензии за народния поет. И това е напълно логично, като се има предвид какво активно участие взема той в литературния живот по онова време. Почти всяка година се появяват по една негова книга, било то стихосбирка, сборник с разкази из съвременния живот или роман. Видяхме какво е отношението на д-р К. Кръстев към Ив. Вазов в първите две статии („Из съвременната българска повест“ и „Поетът и обществото“). Като отдава в тях предпочитание на поета Вазов, критикът признава и добри страни от неговата белетристика, въпреки че неправилно го упреква в липса на „дълбочина“. Във втората част на своите „Очерки из съвременната българска литература“, наречена „Един портрет на нашето общество“¹, д-р К. Кръстев се спира на разказа „Сладкодумен гост на държавната трапеза“. Този разказ е една от ярките критико-реалистични творби на големия писател. В него е концентрирана злобата на деня, като отличителна страна е публицистичната му страст на изобличение.

Д-р К. Кръстев прави обширен анализ на разказа, като посочва, че той дължи своето пораждање „на намерението да се опише една болест, да се разтвори една рана в социалния организъм на нова България“.² Според него Вазов не е успял в задачата си, защото като е изобличил „Жоржовците“, не е заклеймил със същата сила и „балтовщината“. И се аргументира: „Балтов има безхарактерността на Жоржа, но... притежава и една способност повече — способността да прави от разврата добродетел“.³

В „Един портрет на нашето общество“ са направени и някои по-общии изводи за състоянието на литературата през тези години, за нейните задачи и цели. Д-р К. Кръстев започва с едно признание: „Ний живеем в едно неизказано печално време. Малкото литературни сили, способни да стреснат по-добрите — уцелели още — души, малодушно пасуват... Вазов уморен, Михайловски бичува окаяните писачи и тръгнал на лов за яребички и катерички в една дъбрава, която е пълна с хищни зверове. Влайков измени на своето призвание тъкмо в онова време, когато талантът му е хванал да придобива път и насока“.⁴ Защо е тази тъжна констатация? Не можем да не признаем и да не уважим гражданската тревога на автора на тези редове. Той ясно и определено заявява, че времето, в което живее „е неизказано печално“. В своето прозрение д-р К. Кръстев искрено страда, защото е възмутен като честен демократ и хуманист. И като първа и най-важна задача на художествената литература посочва необходимостта тя да бъде в помощ на живота, „който е твърде ниско паднал“. Според д-р К. Кръстев литературата обаче не се е справила с тази си задача и той посочва няколко причини. Първата причина е, че тя е пуснала много плитко корен в живота на народа, за да може да „черпи жизнени сокове из тая единствено животворна почва“. Втората причина е отсъствието на таланти; третата — неблагоприятните за всеки самостоятелен народополезен труд условия.

В тези изводи на д-р К. Кръстев има голяма доза истина — особено що се отнася до връзката с народа и липсата на каквито и да било условия за „народополезен труд“. Ето какъв обилен материал за размишления му е дал известният разказ на Ив. Вазов „Сладкодумен гост на държавната трапеза“. Независимо от оценката, която дава за него — разказът стоял на тясната граница между белетристиката и публицистиката — положително явление представляват верните изводи и наблюдения за духа на времето и задачите на литературата.

¹ Мисъл, г. III, 1893—94, кн. 8—9.

² Пак там.

³ Мисъл, г. III, 1893—94, кн. 8—9.

⁴ Пак там.

В сп. „Мисъл“ не се стига изведнъж до отричане на Ив. Вазов. Непризнането на неговото творчество се засилва, за да стигне до пълно отричане, след като поетът и критикът започват да се разминават в своите естетически позиции. Започват да се влошават и техните лични отношения (по-подробно за това: Л. Георгиев „Из дейността на д-р К. Кръстев“, сп. „Литературна мисъл“, г. X, 1966, кн. 2; по-специално главата „Историята на една литературна вражда“). На страниците на списанието се появяват последователно рецензии и по-обща статия, в които се подценяват значително достойнствата на Вазовата белетристика. Такъв характер има например рецензията на И. Д. за разказа „Пейзаж“¹. Наистина тук отрицанието е все още половинчато. Авторът на рецензията признава доста от достойнствата на Вазов разказвача — умението му да „наблюдава, изучава“ грубата действителност, вещината, с която рисува чудни картини от българската природа и т. н. Но според него „пейзажът“ на г. Вазова не е сполучен; героят в характера си не е издържан, а пълен с противоречия и не е типично лице“. Героят бил неверен образ на поета-интелигент.

Появата на тази рецензия, посветена само на един разказ на писателя, е показателна в много отношения. На първо място изпъква изводът, че в списанието все повече се дава израз на неудовлетворението от Вазовата традиция в белетристиката. И това неудовлетворение започва да се превръща в едно по-трайно отношение, което излиза извън рамките на субективните предпочитания, за да се превърне след време в борба на две противоположни естетически и изобразителни системи. Момент в това отдалечаване от Вазов е статията на д-р Балджиев „Под игото“, роман от Ив. Вазов. I. Второстепенните лица в „Под игото“². В нея в няколко пункта са „разкритикувани“ всичките „слабости“ на този роман-епопея, останал и досега ненадминат в нашата литература. Тази „учена“ критика на романа е открита демонстрация на пренебрежение към творчеството на големия писател и поет. Упреците срещу романа са в няколко посоки: 1. Отрича се значението на много от образите. 2. В романа изключително голямо място заемали случайностите. 3. Авторът не успял да пресъздаде духа на епохата.

Във всяка по-голяма белетристична творба има главни и второстепенни герои. И ако главните герои движат сюжетното действие, то второстепенните създават колорита и атмосферата на повествованието. Ето защо отричането на второстепенните герои е неправилно. Точно това прави авторът на посочената статия. Той отхвърля с лека ръка значението и обаянието на образите на чорбаджи Марко (много важен за разбиране на личното отношение на Вазов към изобразяваните в романа събития), Мичо Бейзаето, Боримечката и др. По този начин д-р Балджиев не може да види онази широка панорама на епохата, която писателят е създал, не може да почувствува колорита на времето, а така също и значението на тези образи в разгъването на сюжета на романа. Случайностите, които наистина играят доста голяма роля в „Под игото“, са в органическа връзка с романтичното в подхода на писателя към темата. Както някои слабости на образите, така също и честото използване на случайностите, са резултат от начина на изображение, а не слабости на самия Вазов. Известно е признанието му, че той е искал да създаде роман от типа на „Клетниците“.

Най-голямата „слабост“, в която д-р Балджиев упреква писателя, е „еднообразието и непълнотата“. А истината е тъкмо в обратното. Едно от най-големите достойнства на романа се състои в широтата и пълнотата, с която Вазов пресъздава живота на народа под турско робство. Освен това в романа изключи-

¹ Мисъл, г. IV, 1894—95, кн. 3—4.

² Мисъл г. VI, 1896, кн. 3—4.

телно силно е обрисувано прераждането на народа, готовността му да се бори за своята национална свобода. Ето защо излизането на тази статия за „Под игото“ е отстъпление от реалистичните позиции на списанието, защищавани в началото от д-р К. Кръстев, а така също и сигнал за атака срещу творчеството на най-значителния писател на времето. Статията на д-р Балджиев е отрицание на писаното от д-р К. Кръстев за „Под игото“ на страниците на редактираното от него сп. „Критика“ (1891). Оттук до пълното отричане на поета в „Млади и стари“ на д-р К. Кръстев остава само една крачка, но за нея са необходими още десетина години.

На страниците на сп. „Мисъл“ през това десетилетие не се оценява достатъчно и едно друго голямо произведение на нашата литература — „Бай Ганьо“ от А. Константинов. В своята статия „Бай Ганьо“¹ д-р Д. Страшимиров разглежда Алековия герой като „символ на всичко, що ние наричаме българско, и още колкото собствено име, толкова и нарицателно.“² За него Бай Ганьо е „новоосвободеният българин, тръгнал по Европа“. Д. Страшимиров неоснователно обвинява А. Константинов, че сгрешил дето накарал Бай Ганьо да става депутат, журналист, да се улавя за политически игри. Според него „това обстоятелство дава на иначе общенародния тип на Бай Ганя един частен и даже партиен блясък, но това е вече грешка на художника“.³

Както посочихме и в първата част на статията, в нашата буржоазна литературна наука Бай Ганьо почти винаги е бил разглеждан като олицетворение на отрицателните страни на българина, без да се взема предвид неговата обществена и класова принадлежност. Вярна оценка и характеристика на типа Бай Ганьо даде Д. Благоев, като разкри социалната му и политическа подплата. Той посочи, че Бай Ганьо, „тоя предвестник на оформените днес херои на капитала“, не е бил възможен преди десет, а още по-малко преди петнадесет години. Този извод определя историческата и икономическа закономерност в развитието на обществените отношения между хората.

Интересен момент в отношението на списанието към белетристиката от 90-те години е рецензията⁴ на Й. Маринополски за първия сборник с разкази на А. Страшимиров „Смях и сълзи“ (1897). Маринополски е следвал в университета в Лайпциг заедно с Пенчо Славейков, но висшето си образование (славянска филология) завършва в България. Сътрудничил е в „Мисъл“, в „Ден“, бил е съредактор на сп. „Звезда“ (Търново, 1900). Известен е най-вече с книгата си „Критици“. Отзив на един читател за д-р Кръстев и Пенчо Славейков“ (1910). Макар и не така убедителен и изящен като С. Радев например той изказва по-пряко своето несъгласие с двамата представители от кръга „Мисъл“ във връзка с тяхното менторско отношение към съвременната им литература. През 90-те години обаче в „Мисъл“ излиза споменатата вече рецензия, в която дава положителна оценка на сборника. Й. Маринополски обръща особено внимание на разказа „Кочаловската крамола“ — първият голям разказ на младия писател, донесъл му широка известност. Според автора този разказ „и по обем, и по изпълнение е най-значителният. В него е изразено всичко, което движи едно село: борбите на интересните-кръчмари и съперничеството на влюбените, и буйствата на младата кръв, и т. н.“⁵. По-нататък Маринополски се спира на творби като „Бойчовата майка“ (единственият разказ на А. Страшимиров, печатан в „Мисъл“), „Анатема“, „Косю“. Характерен е изводът, който той прави за тях: „Тези разкази рисуват една картина на живота, където не се чуват

¹ Мисъл, г. VII, 1897, кн. 5—6.

² Пак там.

³ Пак там.

⁴ Мисъл, г. VIII, 1898, кн. 4—5.

⁵ Пак там.

вече весели смехове и свирки на медни кавали, защото теглото и позорът са метнали върху всичко жалейно було“.¹ В такъв дух е и предговорът на А. Страшимиров към сборника, своеобразна полемика с подхода на Влайков към проблемите на българското село.

Разказите в „Смях и сълзи“ са писани, когато писателят се намира под силното влияние на идеите на социализма. Голяма част от тях са печатани в излизашите тогава социалистически списания. Утвърждаването им на страниците на сп. „Мисъл“ е положителен момент от неговата дейност. (По време на споровете около „Праг“ Страшимиров бе отричан в „Мисъл“, но това негово отричане има и полемичен характер). Сега за литературната ни история е ясно, че със „Смях и сълзи“ се започва един нов момент в изобразяването на българското село. Тази линия по-късно ще бъде подета и доразвита на по-високо художествено ниво от друг един писател и художник на българското село и голям познавач на неговия бит — Елин Пелин.

С името на А. Страшимиров по това време (края на 90-те години) е свързан и спорът за сп. „Праг“ (Видин, 1898 г.), за което вече стана дума в тази статия. Може би трябва да се прибави, че в това списание младият и надежден писател демонстрира своето откъсване от идеите на социализма, което повлия донякъде отрицателно на развитието му като белетрист. Това се отнася в най-голяма степен за неговите така наречени „градски творби“, в които той претърпя творчески неуспех („Смутно време“ — 1899; „Среща“ — 1904; „Хлопа се“, „Край младите“ — печатани в „Праг“ и др.).

Особен случай в отношението на „Мисъл“ към проблемите на белетристиката през 90-те години е отпечатването в два последователни броя на списанието на Д. Димитров „За сюжетите в българската белетристика“.² Като повод е послужил големият разказ на Ив. Вазов „Кардашев на лов“, поместен в „Драски и шарки“, ч. II, 1895 г. Д. Димитров е бил студент на д-р К. Кръстев и известно време сътрудник на редактираното от него списание. Той е отпечатал в „Мисъл“ и голяма статия в защита на материализма („Основите на материализма“ — г. VII, кн. X), в която пише че: „Материализмът на нашето време е философско мировъзрение, което отрича самостоятелното и независимо съществуване на духовното начало“.³ В отговор на това д-р К. Кръстев излиза със статия „Против материализма“⁴, в която изцяло отрича постановките на Д. Димитров. След този спор Д. Димитров окончателно преминава в сп. „Ново време“, редактирано от Д. Благоев.

В своята статия „За сюжетите на българската белетристика“ той защитава едно ново гледище в отношението към проблемите на белетристиката. Д. Димитров не е съгласен с извода на стария писател (Ив. Вазов), че съвременният живот не дава интересни и богати сюжети. И сочи като главна причина за неспособността на писателя да види новото в живота главно отсъствието на „съвременен възглед върху значението на белетристиката и върху характера на нейното съдържание“.⁵ По-нататък авторът на статията, макар и не така последователно, разкрива необходимостта от материалистически възглед у писателя, от „нова вяра“. На писателите от типа на Кардашев Д. Димитров противопоставя писатели от типа на А. Страшимиров (като има предвид разказите му от „Смях и сълзи“), който „поразително е очертал много страни от сложната и забъркана психология на „тъмния народ“⁶. Той правилно посочва,

¹ Мисъл.

² Мисъл, г. VIII, 1898, кн. 1—2.

³ Пак там, г. VII, 1897, кн. 10.

⁴ Пак там, г. VIII, 1898, кн. 3.

⁵ Българска литературна критика, С., 1967 г., стр. 494.

⁶ Пак там, стр. 504.

че А. Страшимиров е тръгнал по нов път, изпълнен с вяра и надежда в бъдещето. Наистина Д. Димитров си дава явна сметка за настъпилите по това време (1898 г.) промени в естетическите търсения на писателя и в много отношения предугажда неговия отказ от идеите на социализма и пропагандирането на „ново направление“. И това е също едно от достоинства на тази интересна статия.

„За сюжетите на българската белетристика“ от Д. Димитров е последната по-голяма проява на интерес към въпросите на белетристиката от това десетилетие. А с поместването ѝ в „Мисъл“ д-р К. Кръстев прави един от малкото за това време жестове на толерантност, на уважение към едно чуждо нему мнение. След тази статия в списанието излизат кратки рецензии или отзиви за отделни разкази и сборници, но в тях преобладава повече информацията, голата констатация. Д-р К. Кръстев постепенно се оттегля от литературната критика, за да прекара няколко години „в търсене на себе си“ (според неговия собствен израз). Вниманието вече привличат стихосбирките на К. Христов и Пенчо Славейков, а в началото на века — появата на мощния талант на един нов поет — П. К. Яворов.

На страниците на „Мисъл“ все по-често се печатат литературно-критически статии, посветени на тогавашните модерни западни автори, като Зудерман, Метерлиник, Стриндберг, Ибсен, П. Лоти и др. Те са представяни най-вече от Ив. Ст. Андрейчин, който често превежда и помества в списанието и отделни техни произведения. П. П. Славейков също печата свои статии за А. Мицкевич, Гьоте, Пушкин, Ш. Петьофи и др. Постепенно от погледа на списанието започват да се изплъзват и да убегват най-важните въпроси на българската белетристика, свързани с по-нататъшните пътища на нейното развитие. А когато след пет-шест години д-р К. Кръстев написва и издава своята известна книга „Млади и стари“, тези въпроси намират в нея неправилно разрешение, а представителите на тогавашната белетристика — едно превратно тълкуване.

Отношението на сп. „Мисъл“ към белетристиката от 90-те години е сложно и противоречиво. По-последователно е изразено то в непосредственото отпечатване на произведенията на някои от най-значителните ни писатели от това десетилетие. И тук заслугата на списанието е по-голяма. Докато при тълкуването и разглеждането на белетристиката от 90-те години на страниците на „Мисъл“ се появяват доста противоположни мнения. Противоречията в литературно-критическата дейност на д-р К. Кръстев до голяма степен стават и противоречия на редактираното от самия него списание. Отначало той утвърждава Ив. Вазов и писателите от неговия тип (Т. Г. Влайков, М. Георгиев), отваря страниците на „Мисъл“ и помества голям брой белетристични произведения, в които основно място заема изображението и изобличението на тогавашната съвременна действителност. Постепенно обаче той стеснява своя кръг от предпочитани автори, своите представи за литературата и нейната връзка с действителността. Именно от сп. „Мисъл“ бе даден сигналът за атака срещу Вазов и реалистичните традиции в литературата ни, поведе се борба за утвърждаване на новата „Пенчо Славейковска епоха“. Този въпрос е по-сложен и ние няма да се спираме на него. Несъмнено е обаче едно — след като започна да се образува кръгът „Мисъл“ (след завръщането на П. П. Славейков в България — 1898 г. този процес се ускорява) списанието започва да става личен орган на отделна литературна група и постепенно се откъсва от цялостния литературен живот. По-късно това довежда логично до неговото пълно изолиране и става причина за спирането му.

За регресивното развитие в литературно-критическата дейност на „Мисъл“ свидетелствуват полюсните мнения по някои основни въпроси на литературата, в случая на белетристиката. Докато в началото списанието апелира към по-

голяма близост до живота, в края на десетилетието то отрича необходимостта от каквато и да било връзка с него. Докато през първите години Вазов бе признаван за най-голям писател, то след време неговото творческо дело бе отречено и провъзгласено за остаряло.

Все пак на страниците на списанието се поставят и разглеждат правилно редица въпроси, свързани с художественото майсторство — композиция, изграждане на образите, вярност с действителността, особености на стила на отделните писатели и т. н. А в статията на Д. Димитров се прокарва и едно чисто материалистическо, ново гледище върху задачите и целите на белетристиката. До създаването на кръга „Мисъл“, като имаме предвид и някои отрицателни страни в дейността на списанието, можем да твърдим, че то в много отношения е влияло положително върху развитието на белетристиката през 90-те години на миналия век, има свои приноси за нейните безспорни успехи.

СПИСАНИЕ „МИСЪЛ“ И БЕЛЕТРИСТИКАТА ПРЕЗ 90-те ГОДИНИ

Любомир Стаматов

Към края на 80-те години на миналия век в нашата литература постепенно заглъхват темите и мотивите, свързани пряко с близкото героично минало — Възраждането и националноосвободителните борби. Съвременността все по-чувствително започва да напомня за себе си и то повече със своите отрицателни страни. Разместените след Освобождението обществени пластове улягат на своите нови места, картината на обществения и политически живот в страната придобива по-ясни и релефни очертания. Възторгът и опиянението от свободата отстъпват място на вседневните грижи, идеалите — на грубите политически сметки и кариеристични стремежи. На сцената излиза новият герой на епохата — забогателият парвеню, новоизлюпеният буржоа, самодоволен, сит и жаден за „подвизи“. Образът на този герой дълго време тревожи въображението на писателите-реалисти, като постоянно ще им напомня за своето присъствие в живота.

И сега Ив. Вазов е сред първите, които дават сигнал за надигащата се нова опасност. Завърнал се от емиграция (1890), той започва редактирането на сп. „Денница“, в което основно място заемат проблемите на съвременността. „Денница“ е първото литературно списание у нас (като изключим пловдивската „Зора“ — 1885 г., от която излизат само 6 книжки) и в него сътрудничат значителни литературни сили: К. Величков, Т. Г. Влайков, П. П. Славейков, М. Георгиев, д-р К. Кръстев и др. Тук Вазов отпечатва своите разкази „Епоха, кърмачка на велики хора“, „Златната планина“, „Дядо Нистор“, „Тъмен герой“, „Сладкодумен гост на държавната трапеза“, в които изказва отрицателното си отношение към гороломовщината и балтовщината, към „торбопясъчието“ и политическото хамелеонство. В „Денница“, макар и късно, дебютира като белетрист М. Георгиев, който с всяко свое следващо произведение развива несъмнения си дар на оригинален разказвач. Започнал с „картинки“ от Сръбско-българската война (1885), като „Кърваво примирие“ и „След войната“, той публикува в кн. I—5, г. II на списанието едно от своите най-значителни произведения — „С тебешир и въглен. Картини из нашия съвременен живот“.

През 1891 г. „Денница“ спира, като „заслуга“ за това има и властта, представена в лицето на полицията, която е вбесена от поместването на разкази от типа на „Тъмен герой“. Назрява необходимостта от издаването на ново списание, което да обедини около себе си литературните сили, разпръснати след спирането на „Библиотека Св. Климент“ и Вазовата „Денница“. Многобройните списания, които по това време излизат в провинцията, не могат да поемат тази непосилна за тях задача. София все повече укрепва не само като адми-

нистративен, но и като културен център. „Периодическо списание“ и „Сборник за народни умотворения“ се специализират в по-тесни изследвания и не отделят много място на въпросите на литературата или пък реагират твърде късно. От 1891 г. в Шумен започва да излиза сп. „Ден“, орган на новосъздадената БРСДП (т. с.), редактирано от Я. Сакъзов, при близко участие на Д. Благоев. Но отначало то е заето с организационни и пропагандаторски задачи. По-късно започва да отделя внимание и на своя литературен отдел. И ето че в началото на 90-те години се появяват три списания, които си поставят за задача да запълнят възникналата в литературния и културен живот празнина: „Мисъл“ — 1892 г., „Български преглед“ — 1893 г. и „Българска сбирка“ — 1894 г. От тези списания ръководно място в литературния живот заема „Мисъл“, редактирано от младия и амбициозен д-р К. Кръстев.

За един сравнително кратък период от време — през 90-те години на миналия век — на страниците на това списание (то излиза до 1908 г., а през 1910 г. са издадени два сборника „Мисъл“) се появяват значителни белегристични произведения. Те носят аромата на времето, плод са на непосредствените наблюдения на авторите върху живота. В тях като основна тема доминира съвременността, а остро чувство за съвременност винаги е било присъщо на всички по-значителни творци в нашата литература. В „Мисъл“ се изявяват като белегристи Т. Г. Влайков, М. Георгиев, К. Величков, А. Константинов, Г. П. Стаматов, П. Ю. Тодоров и др. Един разказ отпечатва тук и А. Т. Страшимиров. Това са писатели, които оставят ярки следи в развитието на нашата критико-реалистична проза. Нещо повече, техните произведения създават традиции, стават пример за честно и правдиво отражение на живота. Тези критика на пошлостите на капиталистическата действителност, а тези пошлости идват заедно със закъснелите амбиции на една все още полуграмотна класа, която е усетила „в кесите си силата на капитала“ (Д. Благоев). Бай Ганьо става герой и символ на епохата, но той има своите духовни братя във всички области на живота. В своя отзив за книгата на Хр. Максимов-Мирчо „Тъмен свят“ А. Константинов с право пише, че съвременният читател се задъхва в това общество от гороломовци, каменовци, байганьовци. Те дават колорит на епохата, техният дух се носи във въздуха и изпълва съдържанието на обществения и духовен живот.

През 90-те години на миналия век в сп. „Мисъл“ сътрудничат едни от най-добрите литературни творци в страната, известни със своите прогресивни и демократични убеждения. Списанието се стреми да улавя пулса на съвременната нему литература, да реагира навреме и регистрира постоянно нейните най-значителни прояви. В известно отношение то се явява наследник на Вазовата „Деница“ поне с факта, че почти всички сътрудници на „Денница“ в първите години печатат в „Мисъл“. (Така например Вазов печата тук 2—3 стихотворения и един пътепис). Нека не забравяме, че д-р К. Кръстев също бе сътрудник на „Денница“, а в своето първо списание („Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“, 1890) приветствува с възторжени думи делото на Вазов: „Най-сетне лъч в непроницаемия мрак, най-сетне надежда всред безнадеждното състояние на литературата ни“.¹

И сега в новото списание се печатат произведения, които правдиво отразяват картината на живота, изобличават безсърдечното и безгръбначното на господстващата класа или изобразяват горчивите плодове от нейното управление. За да бъдат помествани такива произведения, не са без значение демократичните дребнобуржоазни убеждения на главния редактор, както и об-

¹ Сп. Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество, г. I, кн. I, 1890 г.

щата атмосфера на критицизъм и недоволство от язвите на новата „цивилизация“. Д-р К. Кръстев не е започнал още своя кръстоносен поход срещу Вазов и неговото творчество, срещу вазовската традиция в литературата. Той е млад, амбициозен, въодушевен, готов да служи вярно за развитието и процъфтяването на съвременната нему българска литература. Той не е чужд на усилията на поетите и писателите да създават литература, която вярно да отразява живота. За това свидетелствуват поместените в издаваното от него списание „Критика“ (1891) „Интимни бележки“. Литературата трябва да бъде съвременна — заявява д-р К. Кръстев — тя трябва да говори и да пише за съвременниците си. А ето какъв е и неговият идеал за съвременен писател: „Преди всичко България има нужда от писатели като Тургенев, които да ни описват частните тегла и редките радости на селяните и да ни представят идеалите на младите съвременни хора“.¹

На края на тези бележки той прави изводи, които са в пълно съгласие с естетическото веруване на реализма и повтарят определението на Стендал за реалистичната литература като огледало по големия път на живота. Д-р К. Кръстев изисква от литературата да посочва идеала, който трябва да следват хората, да осмива и поучава. За реалистична и вярна на живота литература се изказва той и в своята обширна рецензия за творбата на Т. Г. Влайков „Дядовата Славчова унука“. Тук младият критик говори за изкуството като за „художествено копиране“ на живота, художествено възпроизвеждане на реалния мир, като допълва, че „всяко поетическо произведение, което не е едно художествено копиране на реалния живот, с неговата проза и поезия, което черпи предмета си само от една мъглява, задоблачна атмосфера, не заслужава напълно името поетическо, защото такова едно поетическо произведение не отразява живота, нито състоянието на духовете в известна епоха“.²

Наистина д-р К. Кръстев не е последователен защитник на реалистичното изкуство и неговите естетически принципи са доста противоречиви. Той обича да подчертава понякога, че нему се „нрави повече чистия елински дух, духът на идеалното в изкуството“, но в началото на 90-те години младият литературен критик отдава по-голямо предпочитание на произведения, писани по горещите следи на съвременността. Възпитаник на немската идеалистическа естетика от 80-те години на миналия век, ученик на Вунд и Фолкелт, д-р К. Кръстев се съобразява и с традициите на нашата литература по онова време, като държи сметка за нейния реалистичен и демократичен дух, чийто най-верен изразител е Иван Вазов.

Когато започва да издава сп. „Мисъл“, неговият редактор има опита от редактирането на две списания: „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“ (1890) и „Критика“ (1891). Освен това има и примера на други списания, на които е сътрудничил или за които е писал отзиви: „Периодическо списание“, „Сборник за народни умотворения“, „Денница“, „Библиотека Св. Климент“ и др. В своето второ списание („Критика“) той бе посочил какви средства трябва да притежава едно списание, „решило да поеме ръководна роля в анархията на нашата литературна държава и да развие естетическия вкус на публиката: леки разказчета, капитални класически произведения и критика“.³ И даваше за пример „Денница“.

Капитални произведения, в смисъл романи, в „Мисъл“ не бяха поместени. Но капитални по значение за нашата литература творби се поместваха почти във всяка годишнина. В областта на прозата, която ще бъде обект на нашето внимание, резултатите бяха внушителни (особено през 90-те години). В поезията

¹ Сп. Критика, г. I, 1891, кн. 9—10.

² Сб. на НУ и Кн, 1890 г. кн. 2, отд. II, стр. 229.

³ Сп. Критика, г. I, 1891, кн. I.